ALTERNATOR
Misliti znanost.

O možeh besedah, regljajočih babah in ostalih (folklornih) stereotipih

9. 7. 2020

Number: 33/2020

Author:

- Saša Babič

Foto: Arne Hodalič

Jezik, kultura in misel so ogledalo drug drugemu, pravi William Frawley v svoji knjigi *Lingvistična semantika* (*Linguistic sematics*, 1992), in ravno zato je možno brati kulturo skozi jezik. Jezikovne raznolikosti namreč odsevajo kulturne raznolikosti, to pa posledično lahko generira tudi raznolikosti v mišljenju. Podobno tudi po etnolingvističnih pojmovanjih jezik v teku svojega obstoja sprejme vase kulturne smisle; v pomenih besed, v frazeologiji, včasih celo v slovnici najdemo izraze predstav o svetu in o človeku. Jezik služi kot material kulture, hkrati pa se pojavlja kot metajezik kulture, ki se utrjuje v verbalnih formah smislov, motivov, tolmačenj, ocen in kognitivnih modelov sveta. Aktivni govorec določenega jezika je tudi del te določene družbe, kar pomeni, da je del širših družbenih aktivnosti, ki so vpete v določeno kulturo. Znotraj te kulture se ustvarjajo vzorci, tudi jezikovni, pri čemer njihovo rabo narekuje kontekst.

Relativno stalne jezikovne oblike niso le shranjene vnaprej pripravljene priročno verbalne oblike sporočanja, ki so pogosto tudi figurativne. V svoji figurativnosti pa lahko vsebujejo tudi informacije o družbi, družbenih vlogah, predpisih, navadah. Govorimo o jezikovnih strukturah, kot so frazemi, pregovori, deloma celo uganke in zagovori. V folkloristiki te stalne besedne zveze združujemo v skupino folklornih obrazcev, katerih skupna značilnost je izredno počasno spreminjanje. Zaradi te relativne (dolgotrajne) stalnosti se iz njih lahko deloma (in ob upoštevanju preverljivih zgodovinskih dejstev) razkrijejo družbeni vzorci, navade in pogledi. Med temi je tudi položaj spola v družbi: gre za stereotipen družbeni pogled na spol oziroma njegov »odtis« v folklornem obrazcu.

Čeprav se je družbeni položaj ženskega in moškega spola v zadnjih sto letih v Sloveniji bistveno spremenil, je v teh oblikah še vedno opaziti sled preteklih mišljenj. Ta se verjetno prenašajo tudi s folklornimi obrazci, ki ostajajo v družbi, dokler so pač aktualni.

V okviru lingvistične antropologije ne gre zanemariti odnosa do spola že na ravni rabe slovničnega spola v slovenščini ob živih bitjih z jasno določenim spolom. Za slovenski jezik so namreč značilni trije (slovnični) spoli: ženski, moški in srednji (kar pa nikakor ni samoumevno za vse jezike, npr. uralska jezikovna družina slovničnega spola sploh nima). Pripona za tvorbo poimenovanj živalskih mladičev oziroma naziv nedoraslega potomca (moškega ali ženskega) v slovenskem jeziku tvori tudi srednji slovnični spol (tele, žrebe ipd.). Tako se torej označuje tisto, »za kar še ne vemo, katerega spola je in katerega bo postalo«, ali pač katerega spol je v tej fazi še nepomemben. Pri človeku tak vzorec najdemo za mlado žensko

in mladega fanta, pri čemer je »dekle« povsem običajno rabljen izraz, mestoma celo romantiziran, fantè pa načeloma z negativno konotacijo slabšalnega. Prav tako srednji spol nastopa tudi v tvorbi žaljivke za ljudi (npr. prase kot »ničvreden, malovreden človek«, tele kot »neumen človek«). Navedeno torej kaže, da se slovnični srednji spol pri ljudeh splošneje uporablja za »doraščajočo mlado žensko«, tj. dekle, ki velja za povsem čustveno nevtralni izraz, medtem ko pri moškem spolu zgolj s slabšalno konotacijo, tj. fantè, ali kot žaljivka (npr. prase, tele). Poleg nevtralne rabe srednjega spola pri izrazu »dekle«, pa so v narečjih ohranjeni tudi slabšalni izrazi v srednjem spolu za punčke, npr. okrog Laškega se uporabljajo besede kot »debíče« (otrok, večinoma ženskega spola) in »pôzre« (deklica nekje v starosti 7–13 let).

Iz rabe slovničnega srednjega spola pri oznaki za mlado žensko lahko sklepamo, da srednji spol označuje živa bitja, za katera (še) ne moremo določiti ne le naravnega, temveč pri ljudeh predvsem družbenega spola. To pa pomeni nedoraslost, nejasnost, lahko tudi konceptualno neoprijemljivost, pa tudi variantnost glede na družbene potrebe, s tem pa določeno spremenljivost, zaradi česar vsekakor dobi negativno konotacijo. Ženska je tako v odraščajoči dobi jezikovno označena kot neizoblikovana in s tem družbeno prilagodljiva in lahko manj vredna. Po drugi strani je moški spol jezikovno gledano vedno določen, dokončen. Zdi se, da je – gledano diahrono – ženska jezikovno identiteto lahko prevzela šele, ko ji je družba dodelila družbeno identiteto ženskega spola prek ritualov (kot npr. poroka ali pa s sprejemom funkcije gospodinje npr. neporočenemu ali ovdovelemu bližnjemu sorodniku oziroma pomočnice-varuške svojim nečakom, t. i. »teta«). V Albaniji, denimo, še vedno obstajajo ženske, t. i. *virdžine*, ki so ob smrti očeta ali kot najmlajše hčere v družini brez sinov zaprisegle celibat ter prevzele moško vlogo v družini, kar pomeni, da so začele nositi moška oblačila in se obnašati kot moški. Prevzele so torej družbeno vlogo moškega, ne glede na to, da so bile po naravnem spolu ženske. Zaradi družbene vloge moškega so jih tudi nazivali kot moške. Navedeno je dokaz, da je raba spola za človeka v jeziku močno vezana na družbeni spol. Ob tem se postavlja vprašanje rabe moškega spola za ženske v nekaterih slovenskih narečjih – ali gre tudi to rabo povezovati z ostanki preteklih družbenih vlog in položajev?

Pri Slovencih se hierarhija med spoloma kaže tudi v besednih zvezah in je razvidna tudi iz pregovorov, v katerih je le moški označen kot človek, ženska pa zgolj funkcijsko, tj. žena (pa čeprav ima ženska očitno funkcijo, da moškega poviša v človeka, tj. višjo vrsto):

Človek ni človek, dokler ga žena ne krsti.

Človek brez žene kakor človek brez stene.

Folklorni obrazci navadno podajajo stereotipne lastnosti spola, stereotipi pa so vezani predvsem na vlogo obeh spolov v družbi in družbena pričakovanja, v skladu s katerimi pregovori tudi »svetujejo«. Še danes močan stereotip je razlikovanje med spoloma v gostobesednosti: ženska je v pregovorih stereotipno nebrzdano klepetava:

Dve ženski – trg, tri – semenj.

Dve babi pa sraka – cel sejem.

To lastnost najdemo celo v uganki:

Kateri jezik se ne giblje in ne govori? – Jezik pri ženskih čižmah [čevljih]*.*

Ženska naj bi bila nesposobna zadržati informacije zase, zaradi nezanesljivosti pa njena beseda ne velja dosti:

Ženska zamolči, kar v glavi nič ni.

Samo bedaki prosijo ženske, naj o tem, o čemer so govorili, molče.

Po drugi strani je beseda moškega zavezujoča, zanesljiva:

Biti mož beseda.

Možje se vežejo z jeziki, voli s štriki.

Za ženske naj bi bil značilen tudi predrzen in nesramen govor, kar je tudi pogost folklorni motiv v likovni folklori (hudič brusi babi jezik):

Bog je ženski iztrgal jezik, ter ga vsadil in izrasel je hren.

»Klepetavost« je bila tako stereotipna in vsesplošno ženskam pripisana lastnost, da jo je družba povezala z regljanjem žab pred dežjem in v verovanje, da če ženske klepetajo (»regljajo«), bo dež (po analogiji iz živalskega sveta, ko žabe pred dežjem intenzivneje regljajo). Vraža je še vedno v uporabi, sicer največkrat v humorne namene.

Stereotipna družbena vloga žensk in moških se v pregovorih kaže v dveh skrajnostih: ženska je morala znati poskrbeti za dom (nega družinskih članov, vzgoja otrok, zagotavljanje pripravljenih obrokov, urejanje doma), moški je moral poskrbeti za denar – le na podlagi tega sta imela vrednost:

Tista, ki hlače zaflikat ne zna, naj si ne išče moža.

Ko ima žena perilo v čebru in kruh v peči, ni jej treba veliko reči.

Pridnemu možu lakota le v hišo gleda, v njo si ne upa.

Kdor ima groš, ta je mož.

Mošnja izgine, mož mine.

Vrednost posameznika za družbo pa traja, iz pregovorov sodeč, le dokler je posameznik uporaben:

Dokler pehar ovsenih plev po hiši vleče, je dedec še zmeraj dober.

Kljub vsemu pa slovenski pregovori izpričujejo družbeno večvrednost moškega od ženske; moški je trdnejši, pametnejši, odgovornejši ipd.:

Smreka ni hrast (ženska ni moški)*.*

Mož je glava, žena pa tava.

Pri čemer se žensko dojema kot blago, ki ga je treba še oblikovati (pogosto celo z nasiljem):

Lahko je ženo dobiti, težko jo narediti.

Pomen ženske je poudarjen le za obstoj in pomen družine in v pregovoru (in njegovih različicah):

Žena drži v hiši tri vogale, mož le enega.

Dandanes so pregovori pogosto interpretirani kot podcenjujoči do ženske umske sposobnosti. Najpogosteje za ta argument navajajo pregovor:

Dolgi lasje – kratka pamet.

Ravno pri tem pregovoru se pokaže, kako pomembni so pomenske nianse in zgodovinsko ozadje: namreč v govoru 19. stoletja se »pameten« in »pamet« ne nanašata le na sposobnost hitro dojemati, prodorno misliti, in zato ne nosita vedno enakega pomena, temveč sta vezana tudi na stopnjo izobraženosti, kar je še danes izpričano v dialektnih govorih starejših prebivalcev, ko nekoga označijo za »pametnega, saj je šel študirat […]«. Pregovor »Dolgi lasje – kratka pamet« zato lahko – gledano diahrono – izpostavlja neizobraženost žensk. Hkrati je ravno pri tem pregovoru vidna tudi spremenljivost pomenskosti folklornih obrazcev: ob novih pomenskih odtenkih se kažejo tudi spremembe razumevanja folklornega obrazca. V današnjem pomenu »pametnega« mislimo predvsem na sposobnost hitro dojemati, prodorno misliti, brihtnost, premetenost, iznajdljivost, kar so bile tudi pogosto lastnosti, zaradi katerih so ženske okarakterizirali kot hudičeve (kar je največkrat povezano z govorom). Lahko pa pomeni tudi, da so ženske iznajdljivejše, drznejše:

Kamor si hudič ne upa, pošlje babo.

Kateri vzame ženo radi blaga, nameri se na vraga.

Ker pa je ravnanje z denarjem vezano na izobrazbo, je vloga »glave v družini« pripadla moškemu, ki je bil načeloma bolj izobražen kot ženske:

Brez moške glave pri hiši je težko življenje.

Hkrati pa je v pregovorih izpostavljena boljša premišljenost moških pri ravnanju z denarjem:

Mož mora imeti denar v rokah.

Kjer je baba gospodar, je volk mesar.

V preteklih stoletjih je bila odvisnost žensk od moških velika. Kolikor je načeloma vsaka družina potrebovala žensko za nego in naraščaj, je ravno nadvlada patriarhata in superiornost moških (tudi izobrazbeno) postavila ženske v nesamostojni, odvisni položaj. To se pokaže tudi v pregovorih, ki izpostavljajo nesamostojnost žensk in hkrati obvezno ponižnost:

Če ima žena moža, ki ve, kaj dela in zakaj to dela, naj trdo molči in ve, da ji bo tako dobro.

Mož en sam vogel podpira, če tistega spusti, vsi štirje padejo.

Vendar je kompleksnost zakonskega odnosa velika in s tem tudi relativna vloga moškega kot odločevalca v družini:

Mož je glava, žena vrat, ki obrača glavo, kamor hoče.

Mož pleše, kakor mu žena žvižga.

Kjer žena hlače nosi, si mož kruha prosi. / Kadar žena klobuk nosi, mož slabo kosi.

Pregovori pogosto ubesedujejo tudi žalostno plat sprejemljivosti nasilja v zakonskih razmerjih, kot:

Psa drži na verigi, konja na povodcu, žensko v strahu.

Ljubi svojo ženo kot svojo dušo, stresaj jo kot hruško in stepaj jo kot svoj kožuh.

Ta agresija pa je pogosto povezana z alkoholizmom:

Boljše je bosa po trnju hoditi kot pijanca za moža dobiti.

Tudi sicer je precejšnje število pregovorov, ki opisujejo problem alkoholizma pri moških, kot na primer:

Mož pameten le zmerno pije, čez mero vina pamet ti ubije.

Vendar je alkoholizem pomenil še večjo pogubo za družino, če je bila ženska alkoholik, saj je bila primarna skrb za družino pripisana prav njej:

Kjer je žena pijanka, gre povodenj čez hišo.

Podrobnejši (pa tudi zajemajoč večje število folklornih obrazcev) pregled pregovorov da očitno sliko stereotipov, ki se vlečejo še dandanes: ženske vsekakor izpostavljajo kot klepetave, obrekljive, prepirljive, manj izobražene. Poleg tega bi njihova naloga morala biti le skrb za družino in dom, medtem ko naj bi prepustile pomembna odločanja moškemu, ker je sposobnejši. Hkrati pa pregovori pokažejo ženske kot članice družbe, ki delujejo iz ozadja in neopazno odločajo, na njih stoji dom in funkcija vzgoje bodočih rodov. Vrednost moških je že v pregovorih vezana na denar in opravilnost: če ima moški denar, je pravi mož, sicer ne. In tudi če je le delno opravilen, dokler se ga da uporabiti, ima pomen. Ženska pa bi morala biti čim bolj neopazna, redkobesedna ter skrbeti za svoj dom in družino, kar pomeni: mora imeti pospravljeno hišo in večerjo na mizi (*Pridna žena mišje vrste, zapravljivka kokošje*.).

Že jezik nakazuje razlike v dojemanju posameznega spola, pregovori pa pokažejo, kako kruta je družba pri določanju vrednosti in pomena obeh spolov: ceni le tiste, ki imajo denar, oziroma tiste, ki so sposobni skrbeti za svojo okolico, torej tiste, ki so »uporabni« in »pridodajo k družbi, tj. so pridni«.

Čeprav je v družbi prišlo do nekaj manjših sprememb glede stereotipov o spolih, te niso spremenile glavnih stereotipnih podob o spolu, in to ne glede na žanr folklornega obrazca. Razbrati je celo, da so se nekateri stereotipi še ojačali (klepetavost in neumnost žensk). Na teh primerih lahko vidimo, kako globoko so stereotipi usidrani v družbo, in hkrati, kako stabilni so folklorni obrazci, ki so njihovi nosilci.

https://www.alternator.science/en/long/o-mozeh-besedah-regljajocih-babah-in-ostalih-folklornih-stereotipih/